

Vücûh ve Nezâir Kitapları Bağlamında Kur'anda Te'vîl Kavramı

Süleyman KAYA
Yrd. Doç. Dr., A. İzzet Baysal Ü., İlahiyat Fakültesi
suleymankaya@ibu.edu.tr

Öz

Temel olarak bu makalede, vücûh ve nezâir türü eserlerden hareketle te'vîl kavramının Kur'an'da hangi anlamlarda kullanılmış olabileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Vücûh ve nezâir kitapları, tefsir alanında bize ulaşan ilk müdevven eserlerdir. Te'vîl kavramının anlamını bu eserlerden hareketle tespit etmek Kur'an'ı Kerim'i doğru anlamamıza katkı sağlar. Girişte konunun önemine vurgu yapıldıktan sonra, te'vîl kavramına lügatlerde ve tefsir usûlü kaynaklarında verilen lüğavî ve ıstîlâhî anlamlara temas edilmiştir. Bundan sonra da günümüze ulaşan en eski ve en önemli vücûh ve nezâir eserleri temel alınarak karşılaştırma yapma imkânı sunulmuştur. Çünkü te'vîl, ıstîlâhî anlamıyla, anlama ve yorumlama aracı olarak Kur'an'ın tümünü etkileyecek bir özellik arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an; Te'vîl; Vücûh; Nezâir; Yorum.

The Concept of Ta'wil in the Quran in the Context of Wujûh and Nadhâir Books

Abstract

In this article, from viewpoint of the wujûh and nadhâir works, the concept of ta'wil how to be used in the Qur'an has been tried to be put forward. The wujûh and nadhâir books are the first compiled works which have lived up to today in the exegesis field. Identifying the concept of ta'wil from viewpoint of this contributes to understand the Qur'an correctly. After emphasizing importance of the subject in the introduction, the concept of ta'wil has been dealt with literal and terminological meanings loaded both in the dictionaries and the exegesis books. Then, comparison opportunity has been presented based on the oldest and most important wujûh and nadhâir works which have lived up to nowadays because the ta'wil, terminological sense, has an attribute as an instrument to understand and interpret which will affect the entire Qur'an.

Keywords: The Quran; Ta'wil; Wujûh; Nadhâir; Interpretation.

Giriş

Tefsir tarihimizde hemen hiçbir kelime Kur'an'ı anlamada te'vîl kelimesi kadar önemli hale gelmemiştir. Çünkü te'vîl, bir yönüyle Kur'an'ın bütününe ilgilendiren anlama ve yorumlama ile ilişkili iken diğer yandan Fıkıh, Kelâm, Hadis vb. uzaktan veya yakından Kur'an'la alakalı her disiplin veya düşüncenin gerektiğinde kullandığı bir alet halini almıştır. Tarihi süreç içerisinde her müfessire göre içeriği kısmen de olsa farklılaşarak¹ garîb, müteşâbih, mücmel, mübhem, müşkil ve i'câz gibi Kur'ânî kavramlarla ilişkilendirilerek Kur'an'ın bütününe sirayet edecek şekilde² geniş ve keyfiliğe açık bir anlam alanı oluşturulmuştur. Zamanla te'vîl, başta dilbilim olmak üzere, tefsir, fıkıh, kelâm, hadis, felsefe vb. bütün ilimlerin ilgi alanına giren bir ıstılah olmuştur. Müslüman toplumun farklı kültürlerle yüzleşmesi ve kavramın özellikle de bâtinî yorumla ilişkilendirilmesi sonucunda bu disiplinler çerçevesinde yapılan bazı yorumlar ve özellikle bazı belâğî nükteler te'vîlin sağladığı geniş hareket alanı sayesinde öyle bir noktaya taşınmıştır ki Kur'an, irşad ve rehber olma niteliğini gölgeleyecek şekilde adeta üzerinde çeşitli şerh ve hülasalar yapılan bir mantık veya belâgat kitabı haline gelmiştir.³ Bu sebeple, Kur'an'ın ilk muhataplarına anlattığı anlamı keşfetme adına lafızların o dönemdeki anlamlarını bulmak ve korumak gerekmektedir. Bunu, Kur'an'ın kullanımı çerçevesinde tespit etmek önemlidir. Çünkü Kur'an'ı anlamada hiçbir şey onun kendi mantığı kadar önemli değildir.⁴ Bunun içindir ki Râğıb el-İsfehânî ve Zerkeşi, (ö. 794/1392) şöyle demektedir: “Kur'an ilimlerinde yapılması gereken ilk şey lafzî ilimlerdir. Lafzî ilimlerde ise yapılması gereken şey, müfret lafızların anlamlarını ortaya çıkarmaktır. Kur'an'ın anlamlarına ulaşmak isteyen kişi için ilk yardımcı, müfret lafızların anlamlarının belirlenmesidir. Bu, tıpkı bir binayı inşa etmek isteyen kişinin tuğlalarla işe başlaması gibidir.”⁵

Tefsirde asıl amaç, ayetlerde söz konusu edilen mesele hakkında Allah'ın maksudunu ortaya çıkarmaktır. Bunun bir ayağı da kavramların kullanılış amacına uygun bir şekilde çözümlenmesinden geçmektedir. Her kelimenin bir sözlük, bir de pragmatik (iletişim sırasındaki duruma bağlı) anlamı

¹ Ömer Kara, “İdeal Tefsir Tarihi Yazımı”, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, Ed.: Mustafa Karagöz, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), s. 399.

² bkz. Ahmed b. Abdü'r-Rahîm ed-Dehlevî, *el-Fevzü'l-Kebîr*, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1987), ss. 82-84; Muhammed Abdü'l-Azîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996), c. I, ss. 119-212; Yusuf İşıcık, *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vîl)*, (İstanbul: Esra Yayınları, 1997), s. 96.

³ Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm*, (*Tefsîru'l-Menâr*), (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), c. I, s. 18, 19; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), s. 313.

⁴ İşıcık, *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem*, s. 95.

⁵ Râğıb el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, Tahkik, Safvân Adnân Dâvûdî, (Beyrut: Dâru'l-Felah, 1997), s. 54; Muhammed Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Tahkik, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), c. II, s. 173.

olduğunu⁶ göz önüne aldığımızda, özellikle te'vîl gibi çok anlamlı (vücûh) kavramların kullanılış maksadına uygun olarak yorumlanması doğru anlamının temel özelliklerinden biri haline gelmektedir. Çünkü çok anlamlı kelimelere her geçtiği yerde diğer anlamlarını dikkate almadan tek bir anlam yüklemek veya geçtiği her cümlede/ayette kelimeye içerdiği tüm anlamları vermek gibi bir durum, Kur'an'ı bir ihtilaf ve çelişkiler yumağı haline getirebilir.⁷

Öte yandan, tefsir ilmi ve tefsir tarihi içerisinde özellikle tasnife yönelik sorunlar olduğu, Ulûmu'l-Kur'an'ın ve Tefsir Usûlü'nün, özellikle de Tefsir Tarihi'nin tasnifle ve kategorilerle ilgili kavramlarının yeni baştan düşünülmesi gerektiği belirtilmektedir.⁸ Dolayısıyla, nüzul döneminde te'vîl kavramının ifade ettiği anlam ile itikâdî, amelî konularda mezhepsel etkilere maruz kalan; siyâsî, kültürel izler taşıyan te'vîl kavramının ıstılâhî anlamının birbirinden ayrıştırılmasının Kur'an'ı anlama ve yorumlama adına ciddi katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Bu ifadelerden, her ilmin kendine özgü ıstılahlarının olduğu ve bilimin bu terminoloji kullanılarak anlaşılabilmesi gerçeğini görmezlikten gelerek te'vîlin ıstılâhî anlamını bir kenara bırakma eğilimi içerisinde olduğumuz anlaşılmalıdır. Fakat bizim, ıstılahların zamanla oluştuğu ve süreç içerisinde yeni anlamlar yüklendiği gerçeğini de unutmamamız gerekmektedir. Öyle ise inancımızın ilk, aslı, temel kaynağı olan Kur'an'ı doğru anlamamız için, kullandığımız kavramların nüzul dönemi sonrasında kazandıkları ıstılâhî anlamlar ile eğer varsa Kur'an'daki kullanımları arasındaki farkı ortaya koymak durumundayız. Aksi takdirde kavramın sonradan kazandığı anlam üzerinden Kur'an'ı anlamış oluruz ki bu da o'nun anlamını farklı yönere çekme keyfiyetinin yollarını açabilir. Bu mülahazalarla, semantik yapısı ile de ilişkilendirilerek, kazandığı ıstılâhî anlam boyutuyla Kur'an'ı anlamada merkezî kavramlardan birisi haline gelmiş olan te'vîl kavramının, Kur'an'daki kullanımlarının anlam boyutlarını (vücûh) ortaya koymaya ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Çünkü te'vîl kavramı, geçirdiği süreç itibarıyla bu açıdan ele alınmayı fazlasıyla hak etmektedir.

Bu noktada bize katkı sağlayacak en eski kaynaklardan biri vücûh ve nezâir türü eserlerdir. Çünkü vücûh ve nezâir türü eserler tefsirde ve dil kategorisinde bize ulaşan ilk yazılı metinlerdir. Bu eserler, Kur'an'da geçen

⁶ Ali Özek, *Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir li Mukâtil b. Süleyman* (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993), s. 27.

⁷ Şahin Güven, *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, (İstanbul: Denge Yayınları, 2005), s. 161.

⁸ Bkz. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), ss. 95-191; Kara, *İdeal Tefsir Tarihi Yazımı*, s. 398.

kavramların bağlamına uygun şekilde anlaşılmasının yolunu açan ve bir yönüyle de filolojik tabanlı incelemelerdir.⁹

Vücuh ve nezâir türü eserler, Ulûmu'l-Kur'ân konuları içerisinde değerlendirilirken el-eşbâh ve'n-nezâ'ir,¹⁰ mim-me'stebehet esmâ'ühû ve tasarrafet me'ânîhi¹¹ ve me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhu¹² gibi isimlerle de anılmışlardır.¹³ Filolojik tefsir çalışmaları çerçevesinde Müslüman toplumun dînî, fikrî, sosyal, kültürel gelişimi neticesinde ortaya çıkan bu eserler, bazı Kur'ân kavramlarını anlam benzerliği veya farklılığı açısından ele aldıklarından¹⁴ Kur'an'daki kullanım şekillerine ve kullanıldıkları yerde aldıkları anlama odaklanırlar.¹⁵ Te'vil kavramını ele alış şekillerinde de göreceğimiz gibi, Kur'an dışındaki kullanımlarına ve kelimelerin iştikakına fazla değinmezler.¹⁶ Dolayısıyla vücûh ve nezâir eserlerinde yer alan kelimeler ve bunların anlamları sadece Kur'an'daki kullanımlarıyla sınırlandırılmıştır diyebiliriz.

Kur'an'ın cahiliye döneminde kullanılan bazı kavramlara dînî ve ahlâkî yeni anlamlar yüklediğini biliyoruz. Bu sebeple kelimelerin anlamları belirlenirken ilgili eserlerin işin bu yönüne ve Kur'an'daki bağlamına daha fazla önem atfetmiş olmaları önemlidir. Sözlük niteliği taşıyan ve daha kapsamlı bir şekilde Kur'an'ın kelime ve cümlelerini çeşitli yönleriyle ele alan meâni'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an, mübhemâtü'l-Kur'an, müşkilü'l-Kur'an, garîbu'l-Kur'an çalışmalarından ayrılan yönleri burasıdır.¹⁷ Bu durumda vücûh ve nezâir kitaplarının anlam bulanıklığını gidermede katkı sağlayacak en temel kaynaklar olduğunu söyleyebiliriz. Neticede önem atfedilen yön, kelimenin ayette geçtiği yerde hangi vecihte kullanıldığıdır. Zaten vücûh ve nezâir kitaplarının yazılışının temel amacı da budur.¹⁸ Ancak kelimenin örneklenen ayetlerde neden bu vechinin (anlamının) kullanılmış

⁹ Özek, s. 27; Muhammed Yûsuf Şirbecî, "İlmü'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Eserühû Fi't-Tefsîr ve'l-Keşf an 'Îcâzi'l-Kur'an", *Mecelletü Câmiati Dimesşk* 19/2, (2003): 467.

¹⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Tahkîk, Muhammed el-Mısri, (Beirut-Kahire: 1404/1984).

¹¹ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif: Tefsîru'l-Kur'ân mim-Me'stebehet Esmâ'ühû ve Tasarrafet Me'ânîhi*, Tahkîk, Hind Şelebî (Tunus: Fikri'l-İslâmî, 1400/1980).

¹² Muhammed b. Yezid Müberred, *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege Ma'nâhu mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Tahkîk, Abdülazîz el-Meymenî, (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1350/1931).

¹³ bkz. Muhammed Nureddin Münecid, *el-İştirâkû'l-Lafzî Fi'l-Kur'ani'l-Kerîm, Beyne'n-Nazariyyeti ve't-Tatbîk*, (Şam: Dâru'l-Fikr, 1999), s. 23-27.

¹⁴ bkz. Hind Şelebî, *Yahyâ b. Sellâm'ın Tesârifî*, ss. 36-41; İsmail Aydın, "Kur'an'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Dilbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1, (2011): 44-54.

¹⁵ Abdu'l-Âl Sâlim Mûkerrem, *El-Müşterekü'l-Lafzî Fi'l-Hakli'l-Kur'ani*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), s. 44.

¹⁶ Hind Şelebî, *Yahyâ b. Sellâm'ın et-Tesârif'ine yazdığı önsöz*, (Umman: Müessesetü Âli Beyt, 2008), s. 66.

¹⁷ Ömer Kara, "Râğîb'in Müfredât'ında 'Furuk' Malzemeleri: Sunuş Şekilleri ve Tespit Metotları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* V/23, (2012): 319.

¹⁸ Karagöz, *Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci*, s. 9.

olduğu, diğer vecihlerinin (anlamlarının) burada neden verilemeyeceği sorusunun cevabı bu eserlerde ele alınmamaktadır.¹⁹

Te'vîl kavramının Kur'an'daki anlamını ortaya koymaya çalışırken neden bu eserleri temel aldığımız yukarıdaki ifadelerden anlaşılmalı. Bu çalışmanın, aynı zamanda başka bir tartışma konusu olan te'vîl kavramının ilk dönem eserlerinde tefsir yerine kullanılıp kullanılmadığı konusunda da bir ipucu vereceğini kanaatindeyiz.

Vücûh ve nezâir türü yaklaşık on üç önemli eserden bahsedilmektedir.²⁰ Bunlardan bir kısmı bize ulaşırken bir kısmı ulaşmamıştır. Konuyla ilgili olarak elimizde bulunan ilk müdevven eserin Mukâtil b. Süleyman'a (150/767) ait olduğu bilinmektedir. Mukatil'in eserinin "*el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" adıyla Abdullah Mahmud Şehhâte tarafından (Kahire 1975), "*el-Vücûh ve'n-Nezâir*" olarak Ali Özek tarafından (İstanbul 1993), ve "*el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" şeklinde Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dübey 2006) tarafından üç ayrı neşri yapılmıştır. Dâmin, Şehhate'nin esas aldığı metnin Mukatil'e değil Harûn b. Mûsâ el-Ezdî el-A'ver'e (ö. 170/786) ait olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla bu tenkit Ali Özek yayını için de geçerlidir. Çünkü her ikisinin isnadı Ebû Nasr Matrûh b. Muhammed b. Şakir el-Kudâi el-Mısri'ye ulaşırken Dâmin'in yayınladığı nüsha Ebû Salih Huzeyl b. Habîb'e aittir. Bu sebeple üç nüshayı da konumuz açısından gözden geçirmek durumunda kaldık. Sonra Hârûn b. Mûsâ (ö. 170/786)'ya ait "*el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" zikredilmektedir. Akabinde Yahyâ b. Sellam (ö. 200/815)'ın "*et-Tesârif: Tefsîru'l-Kur'an mimmâ İştebehet Esmâuhû ve Tasarrefet Meânîhi*" isimli eseri de elimize ulaşan ilk eserlerden olması dolayısıyla önemlidir. Yine bu konuda en önemli eserlerden birisi ve belki de türleri içerisinde kırılma noktasını görebildiğimiz önemli bir eser Hakîm et-Tirmîzî (ö. 320/932)'nin "*Tahsîlu Nezâiru'l-Kur'an*"ıdır.²¹ Ancak çok meşhur olmamıştır. Yine bu türler içerisinde Dâmeğânî'nin "*el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" isimli eserinin ayrı bir yeri vardır. Kavramların ilk harfine göre -köken harfine göre değil- tasnif edilmiş olması ve onun öncekilerin eksiklerini tamamladığı iddiası eseri önemli kılmaktadır. Hilâl Askerî (400/1009)'nin "*el-Vücûh ve'n-Nezâir*"i de değerlendirdiğimiz eserler arasındadır. Seâlebî (ö. 429/1038)'nin "*el-Eşbâh ve'n-Nezâir*"i de silsilenin önemli eserlerinden birisidir. Ve nihayet İbnu'l Cevzî (ö. 597/1201)'nin "*Nüzhetü'l-E'yunu'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*" isimli eseri gözden kaçırılmaması gereken bir kaynaktır. Bu dönemden sonra meselenin daha çok tefsir kitapları çerçevesinde ele alındığını ve çeşitli yönleriyle işlendiğini söyleyebiliriz.²² Bu sebeple biz, te'vîl kavramının anlamını, süreç içerisinde

¹⁹ Selvâ Muhammed el-Avvel, *el-vücûh ve'n-Nezâir, fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'ş-Şuruk, 1998), s. 14.

²⁰ Avvel, s. 20; Muhammed Yusuf Şirbecî bu alanda yazılmış 27 eser ismi verir. Ve dönemsal olarak h. 911 m. 1505 yıllarına kadar süreci getirir. Bkz. Şirbecî, ss. 457-462.

²¹ Avvel, s. 23.

²² Özek, s. 27; Avvel, s. 36.

geçirdiği değişimi ve ıstılâhî anlama dönüşümünü bahsettiğimiz eserlerden hareketle ortaya koymaya çalışacağız.

Fakat Vücûh ve nezâir türü eserlerde verilen anlamlarla karşılaştırma yapabilmemiz için öncelikle kavrama lugatlarda verilen anlam ile muteber tefsir usûlü kitaplarımızda verilen ıstılâhî anlamı vermek istiyoruz.

A- Te'vîl Kavramının Lügavî ve İstılâhî Anlamı

"Te'vîl" in, "e-v-l" (ول) veya "âle-yeûlü" (آل-يؤل) kökünden türetilen, "tef'îl" babında bir mastar olduğu ve "asla geri dönmek", "amaca yönelmek-gitmek", "herhangi bir şeyin son durumu ya da neticesi", "herhangi bir şeyin başlangıcı ve ilk hareket noktası", gibi anlamlara geldiği belirtilmektedir. Bu kavramın, herhangi bir işin başlangıcına dönmesi veya sonucuna varması, sonuçlanması gibi iki temel anlamı olduğu, "ilk" anlamına gelen "el-evvelü" (الأول) birinci kök anlamıyla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.²³ Halil b. Ahmed (ö. 175/791), te'vîl kavramının "e-v-l" den türediğine işaret ederek, "muhtelif anlamlara gelen bir sözü, lafzî anlamını vermeye engel bir karine dolayısıyla (lafzî anlamı kullanıldığı bağlam açısından uygun olmadığı için) uygun anlamlarından biriyle açıklamaktır (tefsir)" şeklinde usûl kitaplarında verilen ıstılâhî anlama yakın bir açıklama yapmaktadır.²⁴ Aynı kökten türediği ifade edilen "âlî" (آل) ise, "aile", "nesil" anlamına gelmektedir. Bir vali/yönetici tarafından idare edilen toprak parçasını ifade eden siyasi içeriğe sahip "iyâle" (إيالة) ve bir işin semeresi/sonucu, neticesi anlamlarına gelen "meâl" (مآل) kavramları da aynı kökten türemektedir.²⁵ Tef'îl babından "evvele" (اول) (ارجع) ve "döndürdü" (رد) "Hükmü ehline ulaştırdı" (اول الحكم الي) (أهله) şeklinde kullanılmaktadır. Aynı kökten türeyen "müevvel" kelimesi "rücu edilen yer, kavramın anlamının yerli yerine konulması" şeklinde açıklanabilir.²⁶ İbn Manzûr (ö. 711/1311), kavramın etimolojik analiziyle ilgili olarak kendinden önceki açıklamalardan faydalanarak kelimenin dildeki her türden kullanımına açıklık getirecek şekilde uzun uzun açıklamalarda bulunur.²⁷ Bu yaklaşımları sebebiyle İbn Manzûr ve Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) gibi dilcilerin te'vîl kavramına verdikleri anlamlarda çelişkiler olduğu iddia edilmiş, bazı rivayetlerin etkisiyle sonradan bu çelişkili duruma

²³ İbn Fâris, Ahmet b. Fâris b. Zekeriyâ; *Megâyîsî'l-luğa*, Tahkîk, Abdü's-Selâm Muhammed Hârûn, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1979), s. 158, 159; Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, Tahkîk, Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, (İstanbul: 2005), c. I, s. 3; Râğîb İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'an*, Tahkîk, Safvan Adnan Dâvûdî, (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1997), s. 99, 100; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî; *Sihâh (Tâcü'l-luğa)*, Tahkîk, Ahmed Abdü'l-Çafûr Attâr, (Lübnan: Dâru'l-İlm, 1984), s. 1627, 1628.

²⁴ Halil b. Ahmet el-Ferâhîdî; *Kitâbu'l-Ayn*, Tahkîk, Abdü'l-Hamîd Hendâvî, (Beirut: Dâaru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), c. I, s. 100.

²⁵ Cevherî, s. 1627, 1628; Seâlebî, el-Eşbâh ve'n-Nezâir, s. 61; Zerkeşî, c. II, s. 148, 149.

²⁶ İbn Fâris, s. 159; Zerkeşî, c. II, s.149; Kavramla ilgili geniş bilgi için bkz; Orhan Karmış, "Tefsir ilminde te'vilin yeri ve önemi" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Kürsüsü, 1975) ss. 112-115; Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, (Ankara: Ankara Okulu, Ankara, 2014), s. 119, 133.

²⁷ Bkz. İbn Manzûr, I, 171-176.

düşüldüğü ifade edilmiştir.²⁸ Bu durumda, te'vîl kavramına verilen anlamların yukarıda zikrettiğimiz anlamlar çerçevesinde odaklandığını söyleyebiliriz.

Tersir usûlü konusunda en temel eserlerden biri sayılan “Funûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an” sahibi İbnu'l-Cevzî (ö. 591/1201) ilgili eserinde te'vîl konusunu ele almaz. Bu konuya tefsirinde değindiğine vurgu yaparak konuyu oraya havale eder.²⁹ Tefsirinde tefsir ile te'vîlin aynı anlama gelip gelmediği konusunda ulemanın ihtilaf ettiğini, Arapça'yı esas alanların aynı anlama geldiği görüşünde olduklarını ve cumhurun da bu görüşe benimsediğini ifade eder. Ancak, fıkıhçıların tefsir ve te'vîlin tarifinde ayrıştıklarına vurgu yapar. Fıkıhçıların, tefsiri, “bir şeyi gizli olduğu yerden açığa çıkarma” şeklinde; te'vîli, “bir delil sebebiyle sözü vaz edildiği anlamın dışında bir anlama yöneltmek” olarak tanımladıklarını belirtir.³⁰ İbn Teymiyye (ö. 622/1225), te'vîli, inşâi ve ihbârî cümledeki kullanımı çerçevesinde ikiye ayırarak izah etmektedir. İnşâi/emir ifade eden cümlelerde te'vîli bizzat fiilin kendisi olarak, ihbârî cümlelerde ise haber verilen durumun meydana gelmesi, gerçekleşmesi/vukuu olarak anlamlandırmaktadır. O, Hz. Âişe'den gelen bir rivayetle bu durumu örnekler. Peygamberimizin, ³¹ فسبح بحمد ربك واستغفره انه كان توابا ayetinin te'vîli/gereği olarak rûkûda ve secdede سبحانك اللهم وبحمدك اللهم اغفر لي dediğini nakleder. A'râf 7/52, 53. ayetteki te'vîl kullanımını da ihbârî cümleye örnek vererek buradaki anlamı kıyamet ve öncesinde vuku bulacak dâbbe, ye'cûc-me'cûc, güneşin batıdan doğması vb. olayların vuku bulması olarak açıklar.³² Dolayısıyla İbnu'l-Cevzî'nin ve İbn Teymiyye'nin bu yaklaşımları, kelimenin etimolojisiyle ve ilk dönem kullanımıyla örtüşmektedir. Onların bu yaklaşımı hangi gerekçe ile sergilediği ve öne çıkardığı meselesi ayrı bir değerlendirme konusudur.

Tefsir usulünün en muteber eserlerinden birisinin sahibi Zerkeşî (ö. 794/1392)'nin, kelimenin etimolojisi ile ilgili verdiği bilgiler az önce verdiğimiz bilgilerle örtüşmektedir. “e-v-l” kökünden türeyen “te'vîl” kavramını örneklerken, ³³ الام تؤول العاقبة في ما تؤيل هذا الكلام ؟ ifadesinin anlamını “bu sözün ifade ettiği sonuç nedir?” şeklinde açıklamaktadır. Yine kelimenin aslının آل kökünden türemiş olabileceğini, bu kökten türeyen (مأل)'in “sonuç, varılacak yer” anlamını taşıdığını ifade eder. Örfte, te'vîl ve tefsir kavramlarının aynı anlamı ifade edecek şekilde birbirlerinin yerine kullanıldığını, ancak bu iki kavramın birbirinden farklı anlamlar taşıdığını

²⁸ bkz. Işıcık, Yusuf, Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem, ss. 26-39.

²⁹ İbnu'l-Cevzî, *Funûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*, Tahkîk, Hasan Ziyaüddîn 'Itr, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1987), s. 373.

³⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, ts.), c. I, s. 4.

³¹ Nasr 110/3.

³² Takiyyüddîn Ahmet b. İbn Teymiyye el-Harrânî; *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 2005), c. XIII, s. 148, 149.

da ayrıca vurgular.³³ Ancak, kavramın etimolojisine dair bu bilgileri verip tefsir ve te'vîl arasında fark gözettiğini açıklamasına rağmen Zerkeşî'nin naklettiği görüşlerden tefsiri, kendi dönemine kadar kazandığı ıstılâhî anlamıyla, te'vîli de ıstılahta kazandığı dilbilim içeriği ve fıkhıta kullanıldığı anlamıyla tarif ettiği anlaşılmaktadır.³⁴ O, kısaca te'vîli şöyle tanımlamaktadır: “Te'vîl, ayetin taşıdığı anlamlardan birine yönlendirilmesidir.”³⁵ Bu arada ayete ve şeriatin ruhuna aykırı te'vîli sakıncalı gördüğünü beyan etmeyi de ihmal etmemektedir.³⁶ İleride göreceğimiz şekliyle kavramın etimolojik izahı itibarıyla vücûh ve nezâir eserleriyle örtüşen Zerkeşî'nin te'vîl algısı bazı şartlar ileri sürse de ıstılahlaşma sürecinde yüklendiği dilbilim ağırlıklı anlam genişlemesini içerisinde barındırıyor gözükmektedir.

Suyûtî (ö. 911/1505) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), konuyla ilgili eserlerinde Zerkeşî'nin cümleleri ve örnekleri dahi aynı olan yaklaşımıyla görüşlerini paylaşmakla beraber, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız şekilde te'vîl ve tefsiri ıstılâhî anlam içeriğiyle kullanıldığını gösterecek ilave açıklama ve örneklere de yer verirler.³⁷ Meselâ, Beğavî (ö. 516/1122) ve Kevâşî (ö. 680/1281)'den nakille te'vîli, “*ayetin anlamını sıyak ve sibakını da dikkate alarak kitap ve sünnete ters düşmeyecek şekilde istinbat yolu ile uygun olan manaya yönlendirmektir.*” şeklinde tarif ederler. Kavramın ıstılahlaşma dönemine ait içerikle verildiğini Suyûtî'nin, “*bazılarının ıstılâhî tanımı*” nitelemesiyle verdiği “*Ayetlerin hikâyelerini/döneme ait bilgileri, sebab-i nüzûllerini, mekkî veya medenî oluşlarını, muhkemini-müteşâbihini, nâsîhini-mensûhunu, hâssını-âmmını, mutlakını-mukayyedini, mücmelini-müfesse/si/rini, helâlini-haramını, va'dini-va'idini, emrini-nehyini, öğütlerini-örneklerini konu edinen bir ilimdir.*” şeklindeki tefsir tanımından açıkça anlayabilmekteyiz.³⁸ Çünkü tanım, tefsir usulü açısından baktığımızda tasnifi sonraki dönemlerde yapılan bir takım kavramları içermektedir. Dolayısıyla te'vîli de bu yaklaşımla ele alması olmalıdır. Taşköprizâde (ö. 968/1561) de tefsiri, “*insan gücünün yettiği ve Arap dili kurallarının çerçevesini belirlediği ölçüde, kelâm, fıkıh, cedel vb. pek çok ilimin verilerinden hareketle, insanın gücü nispetinde Kur'an nazımının anlamını ortaya koyma çabası*” olarak görür.³⁹ Bu tanımı Kâtib Çelebi'nin, aynı ifadelerle tekrar ettiğine şahit olmaktadır.⁴⁰ Bunların da tefsire yükledikleri anlamdan hareketle te'vîle yükledikleri anlamı çıkartabiliriz. Menâhilü'l-

³³ Zerkeşî, c. II, s.149.

³⁴ Bkz. Zerkeşî, c. II, ss. 146-153; Te'vîl kavramının ıstılahtaki kullanımı için bkz. Karmuş, ss. 136-139.

³⁵ Zerkeşî, c. II, s.148.

³⁶ Zerkeşî, c. II, s.150.

³⁷ Bkz. Celâluddîn Abdîrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Tahkîk, Mustafa Reyb el Buğa, (Beyrut: Dâru'bnü Kesîr, 1996), c. II, ss. 1189-1196; Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunûn*, Hazırlayanlar: Şerafettin Yalçın ve Rifat Bilge, (İstanbul: MEB, 1972), c. I, s. 334.

³⁸ Suyûtî, c. II, 1191.

³⁹ Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, *Mevzuâtü'l-Ullûm*, (Sad. Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), s. 385.

⁴⁰ Katib Çelebi, c. I, s. 427.

İrfân adlı eseriyle tanınan Mısırlı âlim Zürkânî (ö. 1367/1948), Te'vîli, öne çıkan luğavî anlamları itibarıyla "tefsir" ile eşanlamlı olarak değerlendirir ve Âl-i İmrân 3/7. ayetten hareketle Kur'an'daki anlamının da büyük ölçüde açıklamak, ortaya çıkarmak ve izah etmek anlamlarına geldiğini ifade eder. İstlâhî anlamları itibarıyla farklı tariflerin olduğunu beyan eder ama kendisine özgü bir tanımlama da yapmaz.⁴¹ Fakat naklettiği içerekten verdiği luğavî anlama paralel olarak te'vîlin istlâhî anlamını tercih ettiği anlaşılabilir. Mennû'l- Kettân, te'vîl kelimesinin ihbârî, inşâî ve kelâmî anlamları olduğunu vurgulayarak kısmen İbn Teymiyye'nin kavramla ilgili görüşleriyle örtüşen bir yaklaşım sergiler. Müteahhirîn âlimlerinin yaptıkları "lafzın anlamını bir delil sebebiyle daha uygun bir anlama hamletmektir." şeklindeki istlâhî anlamının, selefın Kur'an'daki te'vîle verdikleri anlama örtüşmediğine vurgu yapar.⁴²

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle te'vîl kavramının etimolojik anlamlarıyla İslâm kültür ve düşüncesinde önemli bir yeri olan ıstlâhî anlamı arasında bir bağ oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Bu ilişkinin iç bünyede gelişen olaylar ve yabancı din, kültür ve medeniyetlerin etkisiyle geliştiğini⁴³ ve farklı bir boyut kazandığını ele aldığımız eserlerden hareketle de söyleyebileceğiz.

Zaten bizim, kavramın etimolojik anlamıyla kazandığı ıstlâhî anlamı arasındaki farka vurgu yapışımız ikisi arasında hiçbir ilişkinin olmadığından değildir. Endişemiz te'vîlin, gerek Müslüman toplumun kendi iç dinamikleri, gerekse farklı kültürlerle yüzleşmenin etkisinden kaynaklanan taassubî sebeplerle süreç içerisinde Kur'an'ın ve inzâl olduğu toplumun kullana geldiği saf şeklinden daha farklı anlamları da kapsayacak şekle dönüşmüş olmasından ve yüklendiği yeni anlamlardan hareketle Kur'an'ı anlamaya çalışmanın bazı yanlış anlamalara sebebiyet verebilecek nitelikler taşımasındandır. Çünkü bu, sonraki dönemlerin siyâsî, sosyal, îtikâdî, mezhebi vb. algılarını taşıyan bir birikimle Kur'an'ı anlamaya çalışma demektir. Nitekim özellikle bâtınî yorumla ilişkilendirildiğinde ortaya çıkardığı uçuk yorumları tarihin derinliklerinde bolca görebilmekteyiz. Özellikle bu kavramın içerik dönüşümü, dildeki bazı kavramların doğal olarak zamanla farklılaşmasından biraz daha farklılık arz eder. Girişte de ifade etmeye çalıştığımız gibi kavramın dildeki diğer kavramlara göre çok özel bir durumu söz konusudur. Te'vîlin, sonradan kazandığı içeriği ile Kur'an metninin tamamıyla ilişkilendirilmesi üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Çünkü bu kavram, zamanla doğru veya yanlış siyasi, kültürel, ekonomik vb. birçok düşüncenin Kutsal kitaptan referans bularak

⁴¹ Bkz. Zürkânî, ss. II, s. 7.

⁴² Mennû'l-Kettân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993), s. 326.

⁴³ "Te'vîl" kavramı hicrî IV. asırdan itibaren anlam değişimine uğramıştır. bkz. Karmış, s. 112, 113; Hüseyin Doğan, "İlk Dönem İslâm Kelâmclarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vîl Problemi", (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 62.

zihinlerde meşrulaştırma aracına dönüştürülmüş, her türlü bâtinî hareket ve düşüncenin Kur'an'la bağına kurmada araç olarak kullanılan temel kavram haline getirilmiştir.⁴⁴ Kullanım alanı öylesine esnek bir zemine oturtulmuş ki bırakın müteşâbihler üzerinden farklı yorumlar üretmeyi, muhkem ayetlerle ilgili olarak bile keyfi yorumlamalar yapmanın aracı olarak kullanılmıştır.⁴⁵ Meselâ, Moğol istilası sonucu Bağdat düşünce te'vil kavramının zemin hazırladığı geniş alana sığındığı, yapılan yorumlarla Müslümanlarda toplumsal savunma güdüsü oluşturmaya çalışıldığı ve bu dönemde kavramın ciddi anlamda içerik genişlemesine uğradığı ifade edilmektedir.⁴⁶ Bu sebeple, te'vil kavramının yeni yüklendiği anlam çerçevesine sığınarak yapılan her yorumun tümüyle Kur'an bütünlüğüne ve yorum kurallarına uygun olarak yapılmış olduğunu söylemek zordur. Bunun en makul görünen ve Kur'an ruhu ile bezenmiş olan işârî tefsir diye isimlendirdiğimiz kısmı bile büyük ölçüde sorunlu kabul edilmiştir.⁴⁷ Te'vil kavramının, söz konusu kötü anlamını, zamanla, toplumsal değişim ve gelişim olguları ve kaçınılmaz olarak bunlara eşlik eden siyasal ve düşünsel kavgalar içerisinde kazanmış⁴⁸ olması doğaldır. Ancak bu içerikle Kur'an'a anlam yüklemeye dikkat edilmesi gerekmektedir.

Bu sebepledir ki, yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi ilk yorum/tefsir çeşitleri olarak nitelendirilen vücûh ve nezâir kitaplarında kavramın hangi anlamda kullanıldığını tespitini, Kur'an'ı doğru anlama çabası çerçevesinde önemli olduğunu düşünmekteyiz. Düşüncemiz odur ki, te'vilin bu anlamları üzerinden Kur'an'ı anlamaya çalışmak, bizi kavramın süreç içerisinde ve çeşitli sebepler muvacehesinde yüklendiği kirlilikten ve araç olarak kullanılırken evrildiği olumsuzluktan kurtaracak, bize daha steril bir anlam sunacak; buradan hareketle Kur'an'ın günümüz şartlarındaki rehberliği yolunda isabetli karar verme şansımız artacaktır.

B- Vücûh ve Nezâir Eserlerinde Te'vil Kavramının Anlamı

Temel aldığımız eserlerde te'vil kavramının kaç vecihte (anlamda) ele alındığını, bu anlamların neler olduğunu, hangi ayetlerle ilişkilendirilerek ilgili anlamın yüklendiğini tablo üzerinden göstermenin ve değerlendirme yapmanın daha isabetli olacağını düşünüyoruz. Bu sayede, kavramın ele alınan vecihlerini, o vecihlerle ilgili olarak örnek gösterilen ayetleri daha iyi görme ve karşılaştırma yapma imkânımız olacaktır. Asıl önemlisi ise,

⁴⁴ bkz. Kılıç Aslan Mavil, "Te'vil Meselesine Dâir Metodik ve Bütüncül Bir Tahlil Denemesi", *Kelâm Araştırmaları* X/II, (2012): 48-54.

⁴⁵ Doğan, s. 61.

⁴⁶ Ahmet Emîn, *Zuhru'l-İslam*, (Hindâvî, 2013), s. 903; Öztürk, *Aşırı Yorum*, s. 23-41.

⁴⁷ bkz. Zerkeşi, c. II, s. 170, 171; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), s. 29; Burhanettin Tatar, "Din Dillinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar", *Din Dili*, (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2015), s. 38.

⁴⁸ Nasr Hamid Ebû Zeyd, "İşkâliyyetü Te'vilî'l-Kur'an Kadîmen ve Hadîsen", çev. Ömer Özsoy, *İslâmî Araştırmalar* 9, (1996): 24.

zamana bağlı olarak kavrama yüklenilen anlam genişlemesi veya değişiminin izlerini tablo üzerinde görebilme fırsatı doğacaktır. Tabloya fazla bilgi yazma imkânı olmadığından, sadece yorumcunun te'vîlin vecihlerinden biri olarak ele aldığı temel kavramı verebildik. Meselenin boyutu, kavramla ilgili olarak eserlerde verilen diğer bilgiler ışığında değerlendirme yaparken ortaya konulacaktır.

Tabloda kronolojik sıralama esas alınmıştır. Te'vîlin –eğer ele almış ise- eserlerdeki vecihleri kendi sıralamalarına uygun olarak verilmiştir. Eğer varsa müellifin kullandığı örnek ayet/ler ilgili te'vîlin vecinin hemen yanında sure ismi ve numaraları ile birlikte gösterilmiştir.

Müellif	Eseri		1	2	3	4	5
Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767)	el-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'ani'l-Azîm, Tah. Hâtim Salih Dâmin	Vücûh	-	-	-	-	-
		Ayetler	-	-	-	-	-
Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767)	Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir, Ali Özek, el-Eşbâh ve'n-Nezâir Şehhâte Tahkikleri	Vücûh	منتهى	عاقبة	تعبير الرويا	تحقق	الرواه
		Ayetler	Âl-i İmrân 3/7.	A'râf 7/53; Yûnus 10/39.	Yusuf 12/6, 21, 101.	Yusuf 12/100.	Yusuf 12/37.
Hârûn b. Mûsa (ö. 170/786)	el-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'ani'l-Kerîm	Vücûh	-	عاقبة	تعبير الرويا	تحقيق	الرواه
		Ayetler	-	A'râf 7/53; Yûnus 10/39.	Yusuf 12/6, 36, 45, 101.	Yusuf 12/100.	Yusuf 12/37.
Yahyâ b. Sellâm (ö.200/815)	Tesârif, Tefsîru'l-Kur'an mimmâ İştebehet Esmâuhû ve Tasarrefet Meânihi	Vücûh	-	-	-	-	-
		Ayetler	-	-	-	-	-
Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932)	Tahsîlu Nezâiru'l-Kur'an	Vücûh	التفسير	تعبير الرويا	عاقبة	المرجع	الحقيقة
		Ayetler	-	-	-	-	-
Hilâl Askerî (ö.	el-Vücûh ve'n-	Vücûh	تفسير المشابهة	عاقبة	تعبير الرويا	تحقيق	الرواه

400/1009)	Nezâir	Ayetler	Âl-i İmrân 3/7; A'râf 7/53.	A'râf 7/53; Yûnus 10/39; Nisâ 4/59; İsrâ 17/35.	Yusuf 12/6, 36, 45, 101.	Yusuf 12/100.	Yusuf 12/37.
Seâlebî (ö. 429/1038)	El-Eşbâh ve'n- Nezâir	Vücûh	-	-	-	-	-
		Ayetler	-	-	-	-	-
Dâmeğânî (ö. 478/1085 ?)	el-Vücûh ve'n- Nezâir fi'l- Kur'ani'l- Kerîm	Vücûh	عاقبة (عاقبة) منتهى	عاقبة	تعبير الرويا	الوانه	تحقق
		Ayetler	Âl-i İmrân 3/7.	A'râf 7/53; Yunûs 10/39; Nisâ 4/59; Kehf 18/78, 82.	Yusuf 12/36, 101	Yusuf 12/37	Yusuf 12/100
İbn Cevzî (ö. 592/1201)	Nüzhetü'l- E'yunu'n- Nevâzir fi 'İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir	Vücûh	عاقبة	الوانه	منتهين	تعبير الرويا	تحقيق
		Ayetler	A'râf 7/53; Yûnus 10/39.	Yusuf 12/37.	Âl-i İmrân 3/7.	Yusuf 12/6, 36, 45, 101.	Yusuf 12/100.

Her şeyden önce tabloda dikkatimizi çeken en belirgin yönün bazı eserlerde kavramın hiç ele alınmamış olmasıdır. Bu durum, belki de makalemiz çerçevesinde ortaya çıkan en önemli noktadır. Aynı kökle ilişkilendirilen ve sözlüklerde birlikte değerlendirilen *أَهْلِي* (*ehli*) ve *أَوْلِي* (*ilk*) kavramları alanın en temel eserleri olan Hâtim Sâlih Dâmin'in Mukâtil b. Süleyman'ın eserine yaptığı tahkikinde, Yahyâ b. Sellam'ın ve Seâlebî'nin eserlerinde ele alınmış iken⁴⁹ te'vîl kavramının ele alınmamış olması gözden kaçırılmaması gereken temel husustur.⁵⁰ Bize göre bu durum, kavramın sonradan aldığı istilâhî anlamının gölgesine sığınarak yapılan yorumların ilk dönemde en azından te'vîl kavramıyla ilişkilendirilerek yapılmadığını gösterir. Bu açıdan biz, sahabe dönemi sonlarına doğru gelişen, imamet, mürtekeb-i kebir, kaza-kader gibi bir takım siyasal, kültürel ve sosyal içerikli konuların içeriğinde Kur'an'dan kaynak bulma çabaları çerçevesinde genel bir tavır/yöneliş olduğunu kabul etmekle birlikte, te'vîl kavramının sonradan kazandığı istilâhî anlamla bunları doğrudan ilişkilendirmenin⁵¹ doğru olmadığını düşünmekteyiz. Ele aldığımız eserlerde verilen anlamlardan (vücûh) da anlaşılacağı gibi bu ilişki, dilbilim çalışmaları başta olmak üzere, tefsir-te'vîl

⁴⁹ Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Tahkîk, Hâtim Sâlih Dâmin, (Bağdat: Merkezi Cum'ati'l-Macid, 2006), s. 101, 121; Yahyâ b. Sellâm, s. 359, 404; Seâlebî, *el-Eşbâh*, s. 61.

⁵⁰ Mukâtil'in eserine Ali Özek tarafından yapılan tahkikte te'vîl kavramının bulunmuş olması ise ayrı bir müşkildir. Bkz. Mukâtil, Ali Özek Tahkiki, s. 42.

⁵¹ Doğan, s. 62.

ilişkisi bağlamında rivayet ve dirayet diye sınıflandırılan tefsir külliyatıyla,⁵² kültürel geçişlilik çerçevesinde bâtinî yorum geleneği tarihiyle,⁵³ Müslüman toplumun her türden siyasî, kültürel, îtikâdî, amelî vb. iç dinamiğiyle bağlantılı olarak gelişen, genişleyerek süregelen ve hız kesmeden devam eden çok yönlü bir ilişkidir.

Tablodan da rahatça görebildiğimiz gibi, ilgili müelliflerin bahse konu eserlerinde te'vîl kavramı beş vechiyle (anlamıyla) ele alınmıştır. Ancak, Hârûn b. Mûsâ, kavramın beş vechi olduğunu ifade etmiş olmasına rağmen açıklamalarında dört vechini konu edinmiştir.⁵⁴ Eserde, فوجه منها ifadesi altında verilen bilgilerden sonra ikinci vechi bahsedilmeden الوجه الثالث diyerek üçüncü vechin açıklamasına geçilmiştir.⁵⁵ İlk iki maddenin tek madde altında toplanmış olma ihtimalini düşünerek diğer eserlerle yaptığımız karşılaştırma sonucunda ilk maddeyle ilgili açıklamanın müstensih tarafından unutulmuş olabileceği sonucuna vardık. Çünkü diğer eserlerde te'vîl kavramı, Âl-i İmrân 3/7 çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulurken, Hârûn b. Mûsâ'nın eserinde Âl-i İmrân 3/7. ayeti verdiği beş vechihte örnek ayet olarak kullanılmamıştır. Özellikle ilk maddede kullanıldığı dikkatimizi çeken bu örneğin Hârûn b. Mûsâ tarafından değerlendirmeye alınmamış olması düşünülemez.

Te'vîl kavramının, -Hakîm'in eserinde الوانه (çeşitlerini) tevcihinin olmayışını bir kenarda tutarsak الوانه (çeşitlerini), تعبیر الرؤيا (rüya tabiri, yorumu), عاقبة (akıbet, sonuç, netice) vechilerinin tüm eserlerde aynı ayet örneklemeleriyle ele alındığını görürüz. Sadece عاقبة (akıbet, sonuç, netice) kavramının Hilâl Askerî ve Dâmeğânî'de daha fazla ayetle örneklendirildiğini tablodan görebilmekteyiz. Te'vîl kavramının diğer bir vechi تحقق veya تحقيق (vuku, gerçekleşme, meydana gelme/ortaya çıkma) şekliyle yine tüm eserlerde aynı ayetle örneklendirilmiştir. Hakîm et-Tirmîzi'de الحقيقة şeklinde değerlendirilen kavramın, yine aynı ayetten hareketle ele alındığı karşılaştırmalarımızdan anlaşılmıştır. Çünkü Hakîm, kavramın bu vechiyle ilgili olarak "lugatta، لوجع - يرجع - يرجع - "feale" kalıbında - يرجع - يرجع - "recea-yerciu-rec'an" anlamındadır. "tefa'ul" babından "teevvele ve teevvül" (rucû ettirme/döndürme) olur. Dolayısıyla istersen buna te'vîl dersin" şeklinde açıklamalarda bulunur.⁵⁶

Mukâtil, Dâmeğânî, İbn Cevzî kavramın bir vechini aynı ayeti örnek göstererek منتهى (sona erme, bitiş) şeklinde vermektedirler. Hârûn b. Mûsâ'nın müstensihî tarafından unutulduğunu düşündüğümüz kısmının Âl-i İmrân

⁵² Bkz. Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı Ve Mahiyeti" *Bilimname V*, (2004): 45-60.

⁵³ Bkz. Öztürk, Aşırı Yorum, ss. 165-178.

⁵⁴ Hârûn b. Mûsâ, *el-Vüçûh ve'n-Nezâir Fi'l-Kur'ân'ül-Kerîm*, Tahkik, Hâtim Sâlih Dâmin, (Bağdat: Vezâretü's-Sekâfeti ve'l-E'lâm, 1988), s. 117, 118.

⁵⁵ Bkz. Hârûn b. Mûsâ, s. 117.

⁵⁶ Hakîm et-Tirmîzi, *Tahsîlü Nezâiru'l-Kur'an*, (Tah. Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire: Mektebetü Ummâl, 1969), s. 117.

3/7 ayetiyle ilgili olabileceğini göz önüne aldığımızda aslında onun da te'vîlin bir vechini منتهى (sona erme, bitiş) şeklinde değerlendirmiş olabileceğini düşünebiliriz. Hakîm Tirmîzî ve Hilâl Askerî'nin burada منتهى (sona erme, bitiş) yerine التفسير (açığa çıkarma) kavramını kullandıklarına şahit oluyoruz.⁵⁷ Bunun, te'vîl kavramının anlamında önemli bir kırılmaya işaret ettiğini söyleyebiliriz. Tabloda henüz değerlendirmeye alamadığımız tek kavram Hakîm Tirmîzî'nin te'vîle dördüncü sırada verdiği المرجع anlamıdır. Bunun Hakîm'de göremediğimiz الوانه (çeşitleri) yerine kullanılmış olabileceğini düşündük. Ancak, te'vîlin الوانه anlamındaki vechiyle ilgili olarak diğer eserlerde verilen örnek ayetlere baktığımızda المرجع ile örtüşmeyeceği anlaşılabilmektedir. Kavramla ilgili sadece bir buçuk satırlık bir açıklama vermesi ve kavramların vecihlerini verirken nadiren ayet örneği kullanması, burada olduğu gibi çoğu kere hiç kullanmaması Hakîm'in المرجع kavramını neye göre te'vîlin bir vechi olarak düşündüğünü anlamamıza engel olmuştur. Eserlerde, te'vîlin vecihleriyle ilgili verilen içeriklerde rahatlıkla görebileceğimiz gibi Hakîm et-Tirmîzî'nin, المرجع, التفسير, tevcihlerinin içerikleri başta olmak üzere diğer tevcihlerin içeriğinde ve Hilâl Askerî'nin تفسير المتشابه به tevcihindeki içerikte ciddî bir anlam farklılaşmasının olduğunu görebileceğiz. Bu bakımdan, te'vîl kavramının tevcihlerinden birisinin التفسير olduğunun sadece Hakîm et-Tirmîzî ve Hilâl Askerî tarafından ifade edilmiş olması tarafımızdan dikkat çekici bulunmuştur. Üstelik Hakîm et-Tirmîzî, "tefsiri" te'vîlin vecihlerinin ilki olarak birinci sırada ele almıştır. "Şüphesiz te'vîl burada⁵⁸ tefsir anlamındadır. Çünkü التفسير "el-fesr" Kur'an'ın bâtinundan kapalılığın kaldırılmasıdır. "et-tefessür" ondan türemiştir ve onunla kapalılık açığa/ortaya çıkarılır(anlaşılmış olur)." demektedir.⁵⁹ Buradan, te'vîl kavramı aracılığı ile Hakîm'in Kur'an'ın bâtinî yorumuna yöneldiğinin izlerini yakalamış olmaktayız. Kaldı ki, gerek te'vîl kavramının diğer vecihlerini izahında, gerekse eserinde ele aldığı diğer kavramlara yaklaşımında onun bu farklı yaklaşımının baskın özelliğini görebiliriz.⁶⁰ Meselâ, te'vîl kavramını "rüya tabiri" vechiyle açıklarken "Te'vîl, diğer bir yerde rüya tabiri anlamına gelir. Çünkü ta'bîr tefsire yakındır. Bu benzeşme, rüyanın sembollerden/örneklerden oluşması dolayısıyla. Yorumcu rüyayı tabir ederken Allah'ın takdir ettiği gerçek hayattaki benzerleriyle kıyaslamaya ihtiyaç duyar. İşin ilk aşaması budur. İkinci aşaması da yorumcu tarafından bu örneğin Allah'ın takdirini levh-i mahfuzda yaptığı gerçek hayattaki benzerlerine döndürmektir."⁶¹ ifadelerini kullanır. "Te'vîl, bir başka yerde hak/cevher diye ifade edilir. İşin başı o haktır/cevherdir. Sonu hakikattir. Başı

⁵⁷ Hakîm, s. 115.

⁵⁸ Hakîm'in eserinin birçok yerinde olduğu gibi burada da örnek ayet yoktur. Ancak muhakkik dipnotta Âl-i İmrân 3/7 ayetini verir. Bkz. Hakîm, s. 115.

⁵⁹ Hakîm, s. 116.

⁶⁰ Hakîm et-Tirmîzî bir sūfidir ve eserlerinin hemen tamamının muhtevası tasavvufidir. Bkz. Salih Çift, *Hakîm Tirmîzî ve Tasavvuf Anlayışı*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), s. 138.

⁶¹ Hakîm, s. 116.

sonuyla alakalıdır. Sonu başında gizlidir. Çünkü her ikisinin de faili aynıdır.”⁶² şeklinde açıklamalar yapar. Hilâl Askerî ise, وما يعلم تأويله الا الله ayeti⁶³ çerçevesinde Hz. Ali'den rivayetle, “Kur'an'ın müteşâbihinin te'vîl ile açıklanması (تفسير المتشابه به) onun bütün hakikatleriyle ilişkilidir. Çünkü Kur'an'da kıyametin kopması, küçük günahların büyük günahlardan sakınmayla affolunacağı gibi bazı konular çok kapalı (mücmel) anlatılmıştır...” diyerek müteşâbih anlayışıyla ilişkili bir izaha yönelir.⁶⁴ Ardından “Te'vîl ve tefsir birdir. Çünkü te'vîlin anlamı tefsire döner. 'Kitâbu'l-furukta' anlattığım gibi aralarındaki fark; tefsirin, cümlelerin unsurlarıyla (lafızla), te'vîlin cümlelerin anlamlarıyla ilişkili olmasındadır. Tefsir, Kur'an'ın lafızlarının dizilişini, te'vîl, o lafızların anlamlarındaki maksadı konu edinir.”⁶⁵ şeklinde Mâturîdî ile başlayan tefsir, te'vîl ayırımını ve dönemin furuk ve terâdüf tartışmalarını temel alan bir açıklama yapar.⁶⁶

Te'vîl kavramının vecihlerini ilgili eserlerden hareketle içerik olarak değerlendirmeye geçmeden önce sürece bağlı olarak eserlerde görülen bir başka değişime dikkati çekmek gerekmektedir. Çünkü az sonra değineceğimiz mesele, bir taraftan eserlerdeki yöntem farklılaşmasına işaret ederken, diğer taraftan Arapça dilbilim gelişmelerinin eserlere yansımaya ve dolayısıyla da kavramdaki anlam değişimine işaret etmektedir.⁶⁷ Mukâtil'in Ali Özek tahkikinde, Hârûn b. Mûsâ ve Dâmeğânî'nin eserlerinde kavramla ilgili olarak herhangi bir ön açıklama veya köken bilgisine yer verilmeden⁶⁸ doğrudan على خمسة وجوه veya تفسير تأويله على خمسة وجوه (te'vîlin beş vecihi vardır) denilerek sırasıyla bu vecihler verilmekte iken,⁶⁹ Hakîm Tirmîzî, Hilâl Askerî, Seâlebî ve İbn Cevzî'de, kavramla ilgili olarak önce sarf-nahiv veya anlam içerikli bazı açıklamalarda bulunmakta, kavramın vecihlerine daha sonra geçilmektedir. Mesela Hakîm, te'vîlin tef'îl bâbından geldiğini kısa bir açıklamayla verdikten sonra “işlerin ve fiillerin öncesini bilen onun te'vîlini yapmaya da layıktır. İşlerin mahiyeti ölçülerini Allah'ın takdir ettiği ilm-i bedî'dedir. Varlığı zulmette yarattı. İşlerin öncesini bilenler te'vîlâtını da idrak ederler. Yani, O'nun nurunun lütfuyla eşyanın öncesini de kavrarlar.” şeklinde epeyce karışık, ama işârî yoruma kayan yönünü ortaya koyan bir açıklama yapar. Hilâl Askerî de te'vîlin aslının الاول olduğunu ve الرجوع anlamına geldiğini belirttikten sonra Arapçadaki kullanımından ve ayetlerden örnekler vererek açıklamalarda bulunur.

⁶² Hakîm, s. 116.

⁶³ Âl-i İmrân 3/7.

⁶⁴ Hilâl Askerî, s. 141.

⁶⁵ Hilâl Askerî, s. 142.

⁶⁶ Mâturîdî, I, s. 3; Kara, el-Furûku'l-Luğaviyye, s. 251.

⁶⁷ Zeynep Gemuhluoğlu, “İslâm Düşüncesine Özgü Bir Poetikadan Söz Edilebilir mi?: İlk Dönem Kelâm ve Din Âlimlerinde Din Dili-Mecâz/Şiir-Mecâz İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2009): 109-134.

⁶⁸ Yahyâ b. Sellâm'da te'vîl kavramı bulunmamaktadır. Ancak onun da aynı yöntemi kullandığını diğer kavramları ele alış biçiminden çıkarabilmekteyiz.

⁶⁹ Bunun, ilgili eserlerde ele aldıkları diğer kavramlar için de geçerli olduğunu özellikle belirtmek isteriz. Bkz. Yahyâ b. Sellâm, *Tesârif*, ss. 161-425.

Bunlar, Arapça dilbilgisi çalışmalarının geldiği seviyeden etkilenildiğini, dilin kavram veya cümle analizine benzer açıklamalara kayıldığını ve dolayısıyla te'vîlin ilk dönemdeki sade anlamında farklılaşmanın olduğunu göstermektedir. Bu da İslâm düşünce tarihindeki ilk şiir, dil ve edebiyat araştırmaları ile Kur'an yorumlama usulleri arasında diyolojik bir ilişkinin olduğu görüşünü desteklemektedir.⁷⁰ Hatta meâni'l-Kur'an, i'râbu'l-Kur'an, garîbu'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü eserler incelendiğinde bu eserlerde, "Dilbilimsel Tefsir" diye bir ekole nispet edilmelerini uygun kılacak ölçüde dilbilimsel analizlere kayıldığı görülmektedir.⁷¹ Dolayısıyla, te'vîl kavramının da bu çalışmalardan etkilenerek süreç içerisinde kazanacağı ıstılâhî anlama doğru evrildiğini söyleyebiliriz. Nitekim ilerleyen dönemlerde İbn Cevzî, ilgili eserinde, te'vîlin vecihlerine geçmeden önce kendinden öncekilere nazaran uzunca sayılabilecek bir açıklama yaptıktan sonra "Bir delil sebebiyle kelâmı lafzî anlamının dışında farklı bir anlama döndürmektir." şeklinde usûl kitaplarımızdaki ıstılâhî anlamıyla tamamen örtüşen tanımını yapar.⁷² İlave açıklamalardan sonra "...İnkârları sebebiyle kalplerine buzağı sevgisi dolduruldu..."⁷³ ayetini örnek göstererek, "eğer burada ayetin lafızları gerçek anlamıyla anlaşılacak olursa buzağı karınlarında olması gerekirdi..." yorumuyla dilbilimdeki (belağattaki) gibi yaklaşım sergiler. Meryem 19/44, Nisâ 4/174, Mü'min 40/15 ayetlerini de benzeri bir kullanım için delil gösterir ki bu artık tamamen dilbilim kuralları çerçevesinde bir değerlendirmedir. Bu yaklaşımlar, te'vîlin zaman içinde dilbilim kuralları çerçevesinde bir yorum yöntemine dönüştüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Kavramla ilgili olarak içerik/anlam dönüşümünü ise ilgili eserlerde te'vîl kavramıyla ilgili verilen içeriklerden hareketle daha iyi görebileceğiz. Kavramın bir vechinin Âl-i imrân 3/7 ayeti çerçevesinde منتهى kavramıyla açıklandığını görürüz. Te'vîl burada, genelde Yahudiler'in, peygamberimizin hâkimiyetinin ne zaman sona erip tekrar kendilerine geçeceğiyle ilgili yaptıkları hesaplamalar kapsamında ele alınmıştır.⁷⁴ Onların yaptığı hesaplamalara göre Muhammed'in hâkimiyeti şu kadar sene sonra "sona erecek" ve hâkimiyet doğrudan kendilerine dönecektir.⁷⁵ Ancak, tablodan da dikkatimizi çekeceği gibi Hilal Askerî, diğer müelliflerden farklı olarak, te'vîlin anlamının Yahudilerle ilişkilendirilen yorumunu ikinci dereceden bir izah olarak ele almış; "Kur'an'ın müteşâbihinin te'vîl ile

⁷⁰ Gemuhluoğlu, s. 133.

⁷¹ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 98.

⁷² İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-E'yun*, s. 216.

⁷³ Bakara 2/93.

⁷⁴ Mukâtil, s. 42; Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *İslâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Tahkîk, Abdü'l-Aziz Seyyid Liehl, Dâru'l-İlm, (Beyrut: Dâru'l-İlm,1980), s. 59; Hilâl Askerî, s. 142; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-E'yun*, s. 218.

⁷⁵ Yahudilerin surelerin başındaki harflerden (hurûf-u mukattaa) hareketle hesaplamalar yaptığı (حساب الجمل), bu hesap şekline göre Hz. Muhammed'in ve takipçilerinin sonu ile ilgili tarihler verdikleri ifade edilmektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-E'yun*, s. 218.

açıklanması/yorumlanması (تفسير المتشابه به) onun bütün hakikatleriyle ilişkilidir. Çünkü Kur'an'da kıyametin kopması, küçük günahların büyük günahlardan sakınmayla affolunacağı gibi bazı konular çok kısa anlatılmıştır." diyerek A'râf 7/53 ayetini bu görüşüne delil göstermiş, burada geçen te'vîlin "Allah'ın Kur'an'da vadettiği şeyleri içerdiğini" ifade ederek te'vîli, bu anlamda müteşabihle ilişkili bir mesele/konu haline getirmiştir.⁷⁶ Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi bu, te'vîlin müteşabihle ilişkilendirilmesi noktasında önemli bir farklılıktır. Bu, dilsel bir yorumlama aracına dönüştürülen te'vîlin içerik olarak da anlam genişlemesine uğradığını gösterir. Hilâl Askerî'nin diğer ayetler yanında A'râf 7/53. ayetini te'vîlin bir başka vechi olarak değerlendirerek عاقبة için de kullanmış olması dikkat çekici ve bir açıdan da kendi içerisinde çelişki gibi gözükmektedir.⁷⁷ Aslında içeriğe yüklediği anlam hariç, işin sonucu/âkıbeti anlamında her iki yaklaşım da birbiriyle örtüşmektedir. Öte yandan bu durum, vecihlerdeki anlam farklılığının belirgin çizgilerle ayrıştırılmayacağını da bir göstergesi olsa gerektir. Nitekim te'vîlin birinci vechiyle büyük ölçüde örtüştüğü görülen ikinci vechi için de eserlerde عاقبة kavramı kullanılmış ve A'râf 7/53, Yûnus 10/39 ayetler bu anlamdaki kullanımına örnek gösterilmiştir. Hilâl Askerî'nin, Nisa 4/59 ve İsrâ 17/35' ayetlerini; Dâmeğânî'nin ise Nisâ 4/59 ayetini ve Kehf 18/78, 82 ayetleri ilgili örneklere ilave olarak kullandıklarını görmekteyiz. Müellifler kavramın burada, "Allah'ın Kur'an'da ahiretle ilgili olarak peygamberimiz vasıtasıyla bildirdiği hayır ve şer her türlü va'd ve va'idi kapsadığını" ifade etmişler ve pek fazla açıklama yapmamışlardır.⁷⁸ Açıklamalardan da görüldüğü gibi aslında te'vîlin buralarda "sonuçlanma, sona erme" veya "sonucun ortaya çıkması" anlamlarına geldiğinde bir ihtilaf yoktur. Mesele, bu sonucun ne ile ilişkilendirildiğidir. Çünkü te'vîl, Peygamberimizin hâkimiyet süresi tartışmaları çerçevesinde değerlendirildiğinde farklı bir anlam, Allah'ın ahiretteki hayır ve şer her türden vadettiklerinin ortaya çıkması anlamında ele alındığında farklı bir anlam ortaya çıkmaktadır. Özellikle, bizim Kur'an'daki gaybî bilgiler çerçevesinde ele aldığımız⁷⁹ ve müteşâbih kapsamında değerlendirdiğimiz⁸⁰ Allah'ın ahiretteki hayır ve şer her türden vadettiklerinin ortaya çıkması anlamında ele alacak olursak mesele çok boyutlu bir hale dönüşmektedir. Nitekim te'vîl kavramı zamanla Âl-i imrân 3/7 ayette geçen "müteşâbih" kavramıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmiş ve her türlü anlam yüklemesi veya kayması bu ilişki üzerinden yapılır hale gelmiştir. Çünkü "müteşâbih" kavramı, değerlendirme yapanın anlayışına göre çok farklı içerikle doldurulabilmektedir. Bu içeriğin bir de te'vîl kavramına dilbilim

⁷⁶ Hilal Askerî, s. 141.

⁷⁷ Hilal Askerî, s. 14

⁷⁸ Mukâtil, 42, 43; Hârûn b. Mûsâ, 117; Hâkîm, s. 116; Dâmeğânî, s. 59; Hilâl Askerî, s. 142; İbnu'l- Cevzî, Nüzhetü'l-E'yun, s. 218.

⁷⁹ Bkz. Şadi Eren, *Kur'an'da Gayb Bilgisi*, (İzmir: Işık Yayınları, 1995), ss. 60-67.

⁸⁰ Zerkeşî, c. II, s. 70; Zerkânî, c. II, 220; Elmal'lı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), c. I, s. 159.

çerçevesinde kazandırılan ve Kur'an metninin hemen her ögesiyle ilişkilendirilebilecek kıvraklığıyla desteklendiğini düşündüğümüzde her tür yorumun önü açılabilir. Bunun, belli kurallarla sınırlandırılmış olmasını ifade etmek sonucu değiştirmemektedir. Bu durumda te'vîl, artık her türden görüşün sığındığı bir menfez halini almış olmaktadır. Zaten te'vîlin bir araç haline dönüştürülerek Kur'an'ın her türlü yoruma kaynak haline dönüştürülüşü büyük ölçüde bu ilişkiden hareketle yapılmıştır.⁸¹

Te'vîlin "rüya tabiri" olarak değerlendirilen üçüncü vechi tüm eserlerde Yusuf (as)'ın gördüğü rüyalar kapsamında ele alınmıştır. Tabloda da görülebileceği gibi Mukâtil, te'vîle bu anlamı/vechi 12/6, 21, 101 ayetleri çerçevesinde verirken, Dâmeğânî 12/36, 101, Hârûn b. Mûsâ, Hilal Askerî, İbn Cevzî 12/6, 36, 45, 101 ayetleri çerçevesinde vermişlerdir. Müelliflerin tamamı te'vîlin ilgili ayetlerde "rüya tabiri" anlamı/vechi taşıdığına birleşmişlerdir. Ancak Hakîm Tirmîzî'nin te'vîle, yukarıda da verdiğimiz "yorumcunun rüyadaki sembollerden hareketle Allah'ın levh-i mahfuzda takdir ettiği gerçek hayattaki benzerlerine döndürmesi"⁸² açılımı ve Hilal Askerî'nin, rüyaların doğru ve yanlış olanlarının olabileceği ayrıntısına vurgu yaparak, özellikle peygamberler için bunun "yakîn", yani kesin bilgi ifade edeceğine dikkati çekmesi⁸³, kavramla ilgili olarak dördüncü vechin açıklamasında rüya çerçevesinde bir değerlendirme yaparak تفسیر الرؤيا "rüyanın yorumu" ifadesini kullanması da bu çerçevede değerlendirilebilecek yaklaşımlardır.⁸⁴

İlgili eserlerde te'vîlin vecihlerinden birisi (dördüncü) Yusuf 12/37 ayeti çerçevesinde الوان الطعام "yemek çeşitleri" olarak verilmiştir. Bu ibarenin dışında bir açıklamaya da gidilmemiştir. Te'vîlin vecihlerinden biri olarak Hakîm et-Tirmîzî'nin bu anlamı hiç kullanmamış olması ise önemli bir ayrıntıdır. Eserinde ayet örnekleri az olduğundan Hakîm'in ilgili ayetteki te'vîl kavramını hangi vecih çerçevesinde değerlendirmiş olabileceğini kestirebilmemiz zordur. Hakîm'in, te'vîlin tevcihlerini verirken diğerlerinden kısmen farklı olarak التفسير المرجع kavramları kullandığını biliyoruz. Bu, bize, ilgili ayetin bu tevcihlerde örnek olarak kullanılmış olabileceği ihtimalini hatırlattı. Ancak Hakîm'in ayeti buralarda da kullanmış olamayacağını ilgili vecihler çerçevesinde yaptığı açıklamalarından anlayabilmekteyiz. Hilâl Askerî'nin ise الوان tevcihi çerçevesinde te'vîli açıklarken "tefsir" kavramını kullanarak "yorum/açıklama" anlamı verdiğini, dolayısıyla ıstilahî anlamıyla ilişkilendirilebilecek yaklaşım sergilediğini görebilmekteyiz. O, te'vîlin buradaki anlamını, "(Ayetle), yemeğin çeşit ve özelliklerini açıklamanın te'vîl olarak isimlendirilmesi/anlatılması, Yusuf (as)'ın arkadaşlarına yemeği gelmeden önce açıklamış/yorumlamış (يفسر) olmasındandır. Bir şeyi

⁸¹ Işıcık, *Kur'an'ı Anlamak*, s. 21; İlhami Güler, "Kur'an Metnini Yormadan (Tefsir) Olayların Yorumuna (Te'vîl)", *Kelam Araştırmaları* VII/2, (2009): 12.

⁸² Hakîm, s. 116.

⁸³ Hilâl Askerî, s. 142.

⁸⁴ Hilâl Askerî, s. 143.

açıklamanın/yorumlamanın te'vîl olarak isimlendirilmesi, manayı ortaya çıkarmanın son noktasıdır" şeklinde açıklar.⁸⁵

Te'vîlin "tahakkuk" veya "tahkîk" olarak verilen vecihine gelince, bu vecih için örnek ayet olarak ilgili tüm eserlerde Yusûf/100. ayet kullanılmıştır. Çok kısa şekilde buradaki anlamın "rüyanın gerçekleşmesi/ortaya çıkması, yorumlanması" olduğu vurgulanmıştır.⁸⁶ Sadece Hakîm'in ve Hilâl Askerî'nin eserlerinde kısmen farklı ve kısa açıklamalar vardır. Hakîm, tabloda da görüldüğü gibi buradaki anlam için "hakikat" kavramını kullanmış ve "Te'vîl, bir başka yerde hak/cevher diye ifade edilir. İşin başı o haktır/cevherdir. Sonu hakikattir. Başı sonuyla alakalıdır. Sonu başında gizlidir. Çünkü her ikisinin de faili aynıdır." dedikten sonra, "lugatta, "أل - بؤل - اول" "âle-yeûlü-evvelen" "feale" kalıbında - رجوع "recea-yerciu-rec'an" anlamındadır. "tefa'ul" babından "teevvele ve teevvül" olur. Dolayısıyla istersen buna te'vîl dersin" şeklinde sarfla ilgili bir açıklama da yapar.⁸⁷ Hilâl Askerî de burada te'vîle "rüyanın ortaya çıkması" anlamı vermenin güzel olacağını ifade ettikten sonra "rüyanın yorumu/tefsiri" anlamının da uygun düşeceğini belirtir ve ardından ayette geçen يا ابت lafzıyla ilgili olarak kısa bir sarf-nahiv analizi yapar.⁸⁸

Bu noktada, müelliflerin ilgili eserlerinde te'vîle verdikleri vecihler çerçevesinde örnek olarak değerlendirmedikleri ayetleri her birisi için ayrı ayrı vermenin uygun olacağını düşünüyoruz. Mukâtil, Nisâ 4/59, Yûsuf 12/44, 36, 45, İsrâ 17/35, Kehf 18/78, 82; Hârûn b. Mûsâ, Nisâ 4/59, Yûsuf 12/21, 44, İsrâ 17/35, Kehf 18/78, 82; Hilâl Askerî, Yûsuf 12/21, 44, Kehf 18/78, 82; Dâmeğânî, Yûsuf 12/6, 21, 44, 45, İsrâ 17/35; İbn Cevzî, Nisâ 4/59, Yûsuf 12/21, 44, Kehf 18/78, 82, İsrâ 17/35 ayetlerini te'vîlin vecihlerini verirken değerlendirmeye almamışlardır. Bu, kavramın anlamının Kur'an'ın ilgili tüm ayetleri çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilmediği konusunda şüphe yaratmaktadır. Verilen ayet örneklerinin kavramın vecihlerini izahta yeterli görüldüğü ve diğer ayetlerin bu vecihlerden birisi kapsamında düşünüldü varsayılsa bile, bu eserlerde nezâire de yer verildiğinden en azından bu yönüyle bir eksik değerlendirme ihtimali ortaya çıkabilecektir. Mukâtil'in, Yûsuf 12/21. ayeti kullanmasını bir kenara bırakırsak, Yûsuf 12/21, 44. ayetlerin hiçbir eserde değerlendirmeye alınmadığını görmekteyiz. Hızır- Mûsâ kıssası anlatılırken Kehf 18/78, 82. ayetlerinde geçen kavramın da Dâmeğânî hariç kullanılmamış olması dikkatimizi çekmektedir. Aslında kavramın buradaki kullanımları Yûsuf (as)'ın rüyası çerçevesinde kullanılanlar kadar önemlidir. Çünkü te'vîlin semantik yapısından istifade edilerek en çok istismar, ya müteşâbihle ilişkilendirilerek veya Yusuf (as)'ın

⁸⁵ Hilâl Askerî, s. 143.

⁸⁶ Mukâtil, 43; Hârûn b. Mûsâ, 118; Dâmeğânî, s. 59; Hilâl Askerî, s. 142; İbnü'l- Cevzî, Nüzhetü'l-E'yun, s. 219.

⁸⁷ Hakîm, s. 117.

⁸⁸ Hilâl Askerî, s. 143.

rüyaları ve Hızır-Mûsâ kıssası çerçevesindeki kullanımı esas alınarak yapılmaktadır.⁸⁹

İçerisinde te'vîl kavramı geçmesine rağmen eserlerin hiç birisinde örnek olarak kullanılmayan tek ayetin Yusuf 12/44. ayet olduğunu da ifade etmemiz gerekmektedir.

Sonuç

Kur'an'ı doğru anlama noktasında bize katkı sağlayacak en eski kaynaklardan birisi de vücûh ve nezâir türü eserlerdir. Çünkü vücûh ve nezâir türü eserler tefsirde ve dil kategorisinde bize ulaşan ilk yazılı metinlerdir.

İlk dönem vücûh ve nezâir çalışmalarını, süreç içerisinde şekillenen dilbilim tanımlarının dışına çıkararak, birden fazla anlamı içeren bazı kavramların Kur'an'ın farklı yerlerinde 'farklı anlamlarda' ve/veya 'aynı anlamda' kullanılmasının tespiti çalışmaları olduğunu söyleyebiliriz. Bu eserler bazı Kur'an kavramlarını anlam benzerliği veya farklılığı açısından ele aldıklarından kavramın Kur'an'daki kullanım şekillerine ve kullanıldıkları yerde aldıkları anlama odaklanırlar.

Kur'an'da on yedi yerde geçen te'vîl kavramına ayetteki kullanımına göre, ilgili eserlerde, büyük ölçüde etimolojik anlamlarıyla örtüşecek şekilde "sona erme, bitiş", "âkıbet, sonuç, netice", "gerçekleşme, meydana gelme/ortaya çıkma" "rüya tabiri, yorumu", "çeşit/yorum" "rucû' ettirme" anlamları verildiği anlaşılmaktadır. Âl-i İmrân 3/7. ayetin tevcihiyle ilgili olarak diğerlerinden farklı biçimde منتهى (sona erme, bitiş) yerine Hakîm Tirmîzî ve Hilâl Askerî'nin التفسير (açığa çıkarma) kavramının kullanmalarının kavramın anlamıyla ilgili önemli bir kırılmaya işaret ettiğini düşünüyoruz. Hakîm Tirmîzî'nin, te'vîle dördüncü sırada verdiği المرجع tevcihi ve bu kapsamda verdiği kısa içerik de buna işaret etmektedir. Yine Hilâl Askerî'nin, kavramın birinci tevcihi olarak verdiği تفسير المتشابه به kapsamında açıklamaların anlam farklılaşmasına işaret ettiğini görebiliyoruz. Bunlar kavramın bâtinî yoruma doğru anlam kayması/genişlemesi yaşadığını göstermektedir. "Te'vîl, bir başka yerde hak/cevher diye ifade edilir. İşin başı o haktır/cevherdir. Sonu hakikattir. Başı sonuyla alakalıdır. Sonu başında gizlidir. Çünkü her ikisinin de faili aynıdır." ifadeleri bunun yansımalarıdır.

Bütün müellifler te'vîlin üçüncü veçhinin تعبير الرؤيا (rüya tabiri) olarak anlamlandırılmasında birleşirlerken Hakîm Tirmîzî'nin burada te'vîle, "yorumcunun rüyadaki sembollerden hareketle Allah'ın levh-i mahfuzda takdir ettiği gerçek hayattaki benzerlerine döndürmesi"⁹⁰ açılımı ve Hilâl Askerî'nin, rüyaların doğru ve yanlış olanlarının olabileceği ayrıtısına

⁸⁹ Öztürk, s. 125; Yusuf Işıcık, "Kur'an'da Temel İki Kavram: Te'vîl ve Mütешâbih", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), c. XIII, s. 21.

⁹⁰ Hakîm, s. 116.

vurgu yaparak, özellikle peygamberler için bunun “*yakîn*” yani kesin bilgi ifade edeceğine dikkati çekmesi ve kavramla ilgili olarak dördüncü veçhin açıklamasında rüya çerçevesinde bir değerlendirme yaparak تفسير الرؤيا “*rüyanın yorumu*” ifadesini kullanması da bu çerçevede değerlendirilebilecek yaklaşımlardır.

Hilâl Askerî'nin, وما يعلم تأويله الا الله ayeti kapsamında Hz. Ali'den rivayetle “*Kur'an'ın müteşâbihinin te'vîl ile açıklanması (تفسير المتشابه به) onun bütün hakikatleriyle ilişkilidir.*” ifadeleri zamanla kavramın müteşâbih ile ilişkilendirilerek değerlendirilmeye dolayısıyla içerik genişlemesine maruz kaldığını gösterir. Nitekim Hilâl Askerî kavramın kapsam alanına kıyametin kopma saati yanında ilk dönemde görmediğimiz küçük günahların affının büyük günahlardan sakınmayla olacağı şeklindeki bir ilişkiyi ilave etmiştir. Yorumlamanın bazı kurallarından bahsedilse dahi yaklaşımın keyfiyete açık bir alan açacağı kanaatindeyiz.

İlgili eserlerden hareketle, te'vîl kelimesinin, semantik yapısı dolayısıyla sonradan kazandığı ıstılâhî anlamla kısmen ilişkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Te'vîl kavramının luğavî ve ıstılâhî başlığı altında verdiğimiz bilgiler ile vücûh ve nezâir kitaplarımızda kavrama verilen anlamları karşılaştırdığımızda bunu görebiliriz. Ancak, yine bu eserlerde verilen bilgilerden anladığımıza göre ilk dönem eserlerinde te'vîl kavramı, dilin diğer kavramlarında olduğu gibi toplumun birbiriyle arasında kullandığı günlük anlaşma çerçevesinde kullanılmış, Müslüman toplumun diğer toplumlarla yüzleşmesi neticesinde bâtinî yorumların suiistimaline açık özel hiçbir anlam içerecek nitelikte kullanılmamıştır. Yani, nüzul döneminde toplumun bireyleri açısından özel anlam atfedildiğini düşündüğümüz “Allah”, “müşrik”, “kâfir”, “cin”, “melek”, “âhiret” vb. kavramlar gibi özellikli bir kullanıma sahip değildir.

Yine kavramın luğavî ve ıstılâhî anlamı çerçevesinde verdiğimiz bilgiler ile ele aldığımız eserler çerçevesinde ortaya çıkan anlamlardan hareketle te'vîlin, ıstılâhî anlamını kazanma sürecinde anlam kaybı, kayması ve genişlemesine maruz kaldığını söyleyebiliriz. Ele aldığımız eserlerde izini gördüğümüz bu gerçeği, Zerkeşî, Suyûtî, Kâtip Çelebî, Zürkânî gibi âlimlerimizin te'vîlin ıstılâhî anlamını verirken kullandıkları içerikten ve bâtinî yorumla ilişkisinden ortaya çıkan birikimden rahatlıkla anlayabilmekteyiz. Dolayısıyla kavramın ilk dönem anlamlarının göz ardı edilerek ıstılâhî anlam içeriği ile Kur'an'ı anlamaya çalışmak sağlıklı gözükmemektedir.

Yapılan yorum ve yaklaşımların her birisinin, kendi döneminde, önemli ve ufuk açıcı olduğunu kabul etmekle birlikte, Kur'an'ı doğru anlama çabası kapsamında anlam ve anlamının ne olduğuna ilişkin bugün bir ölçüde geniş kabul gören kuramlar çerçevesinde, bunları bir daha gözden geçirmek durumunda olduğumuz anlaşılmaktadır.

Kaynakça / Reference

- Abduh, Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Ahmet Emîn, *Zuhru'l-İslam*, Hindâvî, 2013.
- Aydın, İsmail, Kur'an'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi, *Dilbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1, (2011): 37-63.
- Avvel, Selvâ Muhammed, *el-Vücûh ve'n-Nezâir, fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Kahire: Dâru's-Şuruk, 1998.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *Shâh (Tâcü'l-luğa)*, Tahkîk, Ahmed Abdü'l-Ğafûr Attâr, Lübnan: Dâru'l-İlm, 1984.
- Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed, *Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Tahkîk, Abdü'l-Aziz Seyyid Liehl, Beyrut: Dâru'l-İlm, 1980.
- Dehlevî, Dehlevî, Ahmed b. Abdü'r-Rahîm, *el-Fevzü'l_Kebîr*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1987.
- Demirci Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: İFAV yayınları, 2013.
- Doğan, Hüseyin, "İlk Dönem İslâm Kelâmcılarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vîl Problemi", Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Gemuhluoğlu, Zeynep, "İslâm Düşüncesine Özgü Bir Poetikadan Söz Edilebilir mi?: İlk Dönem Kelâm ve Din Âlimlerinde Din Dili-Mecâz/Şiir-Mecâz İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, (2009): 109-134.
- Güler, İlhami, "Kur'an Metnini Yormadan (Tefsir) Olayların Yorumuna (Te'vîl)", *Kelam Araştırmaları Dergisi* VII/2, (2009): 11-18.
- Güven, Şahin, *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, İstanbul: Denge Yayınları, 2005.
- Hakîm et-Tirmîzî, *Tahsîlü Nezâiru'l-Kur'an*, Tahkîk, Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire: Mektebetü Ummâl, 1969.
- Hilâl Askerî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, Tahkîk, Muhammed Osmaân, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, 2007.
- Halil b. Ahmet el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, Tahkîk, Abdü'l-Hamîd Hendâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.
- Hârûn b. Mûsâ, *el-Vücûh ve'n-Nezâir Fi'l-Kur'ân'il-Kerîm*, Tahkîk, Hâtim Sâlih Dâmin, Bağdat: Vezâretü's-Sekâfeti ve'l-E'lâm, 1988.

- İbnu'l- Cevzî, Abdurrahmân b., *Nüzhetü'l-E'yuni'l-Uyûnfi İlmi'nucûh ve'n-Nezâir*, Abdü'l-Kerîm Kâzım Râzî, Bağdat: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- İbnu'l- Cevzî, Abdurrahmân b., *Funûnu'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*, Tah. Hasan Ziyaüddîn 'Itr, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1987.
- İbnu'l- Cevzî, Abdurrahmân b., *Zâdü'l-Mesîr fi 'imi't-Tefsîr*, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- İbn Fâris, Ahmet b. Fâris b. Zekeriyâ, *Megâyisi'l-luğa*, Tahkîk, Abdü's-Selâm Muhammed Hârun, Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Tahkîk, Komisyon, Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Teymiyye el-Harrânî, Takıyyüddîn Ahmet b. , *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Kahire: Dâru'l-Vefâ, 2005.
- İsfehânî, Râğıb, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, Tahkik, Safvân Adnân Dâvûdî, Şam: Dâru'l-Felah, 1997.
- Işıcık, Yusuf, *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vîl)*, İstanbul: Esra Yayınları, 1997.
- Işıcık, Yusuf, "Kur'an'da Temel İki Kavram: Te'vîl ve Müteşâbih", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002): 15-34.
- Kâtip Çelebi, *Keşf- el-Zunun*, İstanbul: MEB, 1972.
- Kara, Ömer, "İdeal Tefsir Tarihi Yazımı" *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, Editör: Mustafa Karagöz, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Kara, Ömer, "Râğıb'ın Müfredât'ında 'Furuk' Malzemeleri: Sunuş Şekilleri ve Tespit Metotları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2012): 317-340.
- Karagöz, Mustafa, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Karagöz, Mustafa, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci, 'Nezâir'in Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-", *Bilimnâme XIV*, (2008): 441-476,
- Karagöz, Mustafa, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı Ve Mahiyeti" *Bilimname V*, (2004): 45-60.
- Karmış, Orhan, *Tefsir İlminde Te'vilin Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Kürsüsü, 1975.
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Tahkik, Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan, 2005.
- Mavil, Kılıç Aslan, "Te'vîl Meselesine Dâir Metodik ve Bütüncül Bir Tahlil Denemesi", *Kelâm Araştırmaları*, (2012): 41-56.
- Mennû'l-Kettân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.

- Mukâtil b. Süleymân, *Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, Tahkîk, Ali Özek, İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mukâtil b. Süleymân, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Tahkîk, Abdullah Muhammed Şehhâte, Kahire: Merkezü Tahkîku't-Türâs, 1994.
- Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Tahkîk, Hâtim Sâlih Dâmin, Bağdat: Merkezü Cum'ati'l-Mâcid, 2006.
- Müberred, Muhammed b. Yezid, *Me'ttefeka Lafzuhû ve'htelege Ma'nâhu mine'l-Kur'ani'l-Mecîd*, Tahkîk, Abdülazîz el-Meymenî, Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1350/1931.
- Müneccid, Muhammed Nureddin, *el-İştirâkû'l-Lafzî Fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Beyne'n-Nazariyyeti ve't-Tatbîk, Şam: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Nasr Hamid Ebû Zeyd, "İşkâliyyetü Te'vîli'l-Kur'an Kadîmen ve Hadîsen", çev. Ömer Özsoy, *İslâmî Araştırmalar*, C. 9, sayı 1, (1996), ss. 24-44.
- Özek Ali, *Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir li Mukâtil b. Süleyman* İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara: Ankara Okulu, 2014.
- Seâlibî, Ebû Mansûr, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, nşr. Muhammed el-Mısırî, Beyrut-Kahire: 1404/1984.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdîrahmân, *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Tahkîk, Mustafa Reyb el Buğa, Beyrut: Dârübü Kesîr, 1996.
- Şirbecî, Muhammed Yûsuf, "İmü'l-Vücûh ve'n-Nezâir Fi'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Eseruhû Fi't-Tefsîr ve'l-Keşf An İcâzi'l-Kur'an, Dîmeşk: Mecelletü Câmîati (2003): 455-491.
- Tatar, Burhanettin, "Din Dillinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar", *Din Dili*, İstanbul: KURAMER Yayınları, 2015.
- Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, Saedeleştiren, Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîf: Tefsîru'l-Kur'ân mim-Me'stebehet Esmâ'ühû ve Tasarrafet Me'ânîhi*, Tahkîk, Hind Şelebî, Tunus: Fikri'l-İslâmî, 1400/1980.
- Yazır, Elmalı'lı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Zerkeşî, Muhammed Abdullah, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Tahkîk, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdü'l-Azîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996.

